

УДК 75.03 (045) “17/18”

Бардік Марина Афанасіївна,
кандидат мистецтвознавства, провідний
науковий співробітник
науково-дослідного відділу історії та
археології Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
ORCID 0000-0003-3092-8929
mb30@i.ua

ВИДАННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК ДЖЕРЕЛО АТРИБУЦІЇ РОЗПИСІВ КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ XVIII СТОЛІТТЯ – 1840-Х РОКІВ

Мета статті – атрибутувати розписи Київського Софійського собору XVIII ст. – 1840-х. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-культурного, мистецтвознавчого аналізу для вивчення видань Києво-Печерської лаври, історичних джерел, збереженого стінопису, для атрибуції розписів Софійського собору XVIII ст. – 1840-х. **Наукова новизна роботи.** Виконана атрибуція розписів Софійського собору XVIII ст. – 1840-х за виданнями Києво-Печерської лаври та історичними джерелами. Визначені основні тематико-сюжетні лінії у таких компартиментах собору, як головний вівтар, трансепт, центральний купол, підкупольний простір, центральна нава, притвор, хори. Визначено датування барокового живопису (без бічних приділів). Досліджено генезу композиції «Поклоніння Святій Трійці» на хорах. З'ясовано тематико-сюжетні лінії комплексу ікон у головному вівтарі. **Висновки.** Видання Києво-Печерської лаври є історичним підґрунтям для дослідження живописної декорації Софійського собору XVIII ст. – 1840-х, тематико-сюжетних ліній та іконографії композицій. Барокові розписи в основному об'ємі собору виконували після 1701 р. до 1724 р., на хорах – у 1767–1770 рр. (зокрема, у 1770 р. написали зображення мучеників і святих у приділі св. апостола Андрія Первозваного). У 1771 р. в притворі написали сцени Страсного циклу, на стовпах – зображення чернігівських чудотворців; у 1773 р. – заново написали зображення I–V Вселенських Соборів. У 1829–1830 рр. оновили (написали заново) композиції у барабані центрального купола і підкупольного простору. Іконографія композиції «Поклоніння Святій Трійці» (західні хори) мала аналогію з твором А. Дюрера «Поклоніння Святій Трійці (Вівтар Ландауера)» (1511). Софійська композиція була реплікою картини в костюлі Чесного Хреста (м. Браунсберг, зараз м. Бранево, Польща). Провідною темою комплексу ікон у головному вівтарі був прообраз Євхаристії.

Ключові слова: сакральне мистецтво, монументальний живопис, бароковий живопис, Києво-Печерська лавра, Київський Софійський собор.

Бардік Марина Афанасіївна, кандидат искусствоведения, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского отдела истории и археологии Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

Издания Киево-Печерской лавры как источник атрибуции росписей Киевского Софийского собора XVIII века – 1840-х годов

Цель статьи – атрибутировать росписи Киевского Софийского собора XVIII в. – 1840-х. **Методология исследования** состоит в использовании историко-культурного, искусствоведческого анализа для изучения изданий Киево-Печерской лавры, исторических источников, сохранившейся настенной живописи, для атрибуции росписей Софийского собора XVIII в. – 1840-х. **Научная новизна работы.** Выполнена атрибуция росписей Софийского собора XVIII в. – 1840-х по изданиям Киево-Печерской лавры и историческим источникам. Определены основные тематико-сюжетные линии в таких компартиментах собора, как главный алтарь, трансепт, центральная купол, подкупольное пространство, центральная неф, притвор, хоры. Определена датировка барочной живописи (без боковых приделов). Исследован генезис композиции «Поклонение Святой Троице» на хорах. Выявлены тематико-сюжетные линии комплекса икон в главном алтаре. **Выводы.** Издания Киево-Печерской лавры являются исторической основой для исследования живописной декорации Софийского собора XVIII в. – 1840-х, тематико-сюжетных линий и иконографии композиций. Барочные росписи в основном объеме собора выполняли после 1701 г. до 1724 г., на хорах – в 1767–1770 г. (в частности, в 1770 г. написали изображения мучеников и святителей в приделе св. апостола Андрея Первозванного). В 1771 г. в притворе написали сцены Страстного цикла, на столбах – изображения черниговских чудотворцев; в 1773 г. – заново написали изображения I–V Вселенских Соборов. В 1829–1830 г. обновили (написали заново) композиции в барабане центрального купола и в подкупольном пространстве. Иконография композиции «Поклонение Святой Троице» (западные хоры) имела аналогию с произведением

А. Дюрера «Поклонение Святой Троице (Алтарь Ландауэра)» (1511). Софийская композиция была репликой картины в костеле Честного Креста (г. Браунсберг, сейчас г. Бранево, Польша). Ведущей темой комплекса икон в главном алтаре был прообраз Евхаристии.

Ключевые слова: сакральное искусство, монументальная живопись, барочная живопись, Киево-Печерская лавра, Киевский Софийский собор

Bardik Maryna, PhD in Study of Art, leading researcher at the Scientific-Research Department of the History and Archaeology at the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

Kyiv-Pechersk Lavra' Publications as the Source for the Attribution of Kyiv St. Sophia Cathedral Mural Paintings, 18th Century – 1840s

The purpose of the article is to attribute mural paintings in Kyiv St. Sophia Cathedral, 18th century – 1840s.

Methodology. The research is based on the historical and cultural, art study analysis for the studies Kyiv-Pechersk Lavra' publications, historical sources, the preserved mural paintings, for the attribution mural paintings in Kyiv St. Sophia Cathedral, 18th century – 1840s. **Scientific novelty.** The attribution of the mural paintings dated the 18th century – 1840s in Kyiv St. Sophia Cathedral has been performed. The essential topical and plotlines have been determined in the cathedral compartments (in the main altar, transept, central dome, central dome square, central nave, narthex, choirs). The dating of the Baroque paintings has been determined (without side altars). The genesis of the composition “The Adoration of the Holy Trinity” in the choirs has been observed. The topical and plot lines of the complex of icons in the main altar have been determined. **Conclusions.** The Kyiv-Pechersk Lavra' publications are the historical basis for the study of the Kyiv St. Sophia Cathedral painting decoration dated 18th century – 1840s, including the topical and plot lines, and iconography of compositions. The main volume of the cathedral was painted after 1701 to 1724, and the choirs were painted from 1767 to 1770 (among them the images of martyrs and saints in the altar of St. Andrew the-First-Called painted in 1770) by the Baroque compositions. In 1771 scenes of the Passions of our Lord cycle were painted in the narthex and the images of Chernihiv wonderworkers were painted on the pillars. In 1773 the images of the I–V Ecumenical Councils were renewed (drawn anew). In 1829–1830 the compositions in the central dome drum and central dome square had been renewed (drawn anew). The iconography of the composition “The Adoration of the Holy Trinity” (west choir) was analogous to the work of A. Durer’s “The Adoration of the Holy Trinity (Landauer Altar)” (1511). The Kyiv St. Sophia’s composition was the replica of the painting in the Holy Cross Church (Braunsberg, now Braniewo in Poland). The leading theme of the complex of icons in the main altar was the prefiguration of the Eucharist.

Key words: sacral art, mural painting, Baroque painting, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv St. Sophia Cathedral

Актуальність теми дослідження. Києво-Печерська лавра, що протягом століть є духовним і культурним центром, була осередком книгодрукування. Серед книг, виданих лаврською друкарнею, були присвячені Софійському собору. Лаврські видання є тим історичним джерелом, яке дозволяє скласти уявлення про розписи, які прикрашали Софію після її перебудови на зламі XVII–XVIII ст. і до 1843 р., коли виявили, а потім розчистили давні фрески. Переважна більшість композицій XVIII ст. загинула, залишилася низка зображень, як свідок про колись пишне барокове живописне оздоблення храму. Питання атрибуції розписів Софійського собору до розкриття фресок не з’ясовано, тому актуальне для історії українського сакрального живопису.

Аналіз досліджень і публікацій. Зображення у стінописі Софійського собору були названі в книгах, виданих 1825-го р. в Києво-Печерській лаврі: «Описі Києво-Софійського собору і Київської ієрархії» (далі – Опис) і «Короткому описі Києво-Софійського собору і монастиря» (далі – Короткий опис) [1;2]. В Описі київський митрополит Євгеній (Болховітінов) назвав низку написаних олією композицій XVIII ст. у вівтарі та центральному куполі; у Короткому описі названо зображення і в інших компартиментах собору. Цінні відомості щодо часу живописних робіт у соборі протягом 1718–1773 рр. навів П. Лебединцев, назвавши імена кількох художників і майстрів [3, 368–370]. У другій половині XX ст. і до сьогодні дослідники присвятили численні публікації відреставрованим софійським композиціям XVIII ст.: їхньому аналізу, іконографії, сюжетним аналогіям із розписом інших церков. Серед них слід згадати праці П. Жолтовського [4, 41–42], Р. Демчук [5], Н. Нікітенко [6], І. Горак [7], О. Ковалевської [8], Л. Стромиліук [9; 10], Д. Фесенко [11]. Автори, зокрема, аналізували збережені композиції XVIII ст., вказували на такі спільні теми в розписах Софії та Успенського храму Києво-Печерської лаври, як 7 Вселенських Соборів у центральній частині, уславлення Богородиці в живописі хорів; I Вселенський Собор та Євангельські блаженства в малярстві Софії та Троїцької надбрамної церкви Лаври, вивчали семантичну складову розпису на хорах і висловлювали припущення про художників, які його могли виконати. Утім питання атрибуції розписів у цілому (до 1843 р.) не ставилось.

Мета статті – атрибутувати розписи Київського Софійського собору XVIII ст. – 1840-х.

Виклад основного матеріалу. Опис і Короткий опис взаємно доповнюють один одного, мають спільну текстову частину і надають уявлення про стінопис Софії станом на 1825 р. – мозаїку та

олійний живопис [1, 40–46; 2, 24–60]. У центрі уваги був докладний опис давньоруських мозаїк XI ст.; зазначалося, що їхні втрати доповнювали живописні фрагменти, виконані олією.

Зауважимо, що в техніці олійного живопису виконані збережені до нині розписи XVIII ст.; утворюючи з ними загальну храмову декорацію, втрачені композиції також виконувались олією. Ця техніка, поширена в українському монументальному живописі у XVIII ст. і XIX ст., використовувалась у Софії впродовж усього досліджуваного нами періоду.

Спільною рисою софійських барокових композицій була текстова складова – живописні композиції доповнювалися численними супровідними написами (у нашій статті ми не будемо їх наводити).

У головному вівтарі мозаїчні композиції, що увічнили славу Русі-України, сусідили з бароковим малярством. У ньому розкривалися теми: ангельського світу (архангели Михаїл, Гавриїл, Селафіїл, Варахїїл, Рафаїл, Єгудїїл); старозавітних царів і пророків (Давид, Соломон, Єзекія, Осія, Єхонія, Манасія, Мойсей, Михей, Ісая, Єзекїїль, Малахія, Амос); Євангелських блаженств (9) і чеснот (Віра, Надія, Любов, Правосуддя та ін.) – алегоричні композиції. Між вікнами апсиди були зображені київські митрополити Петро і Олексій. Тематику Нового Завіту доповнювали сцени Різдва Христового, Поклоніння Волхвів, притчі про повернення блудного сина на стінах віми. У склепінні віми був зображений Бог Саваоф у хмарах в оточенні серафимів і херувимів, на схилах склепіння – ангели (з рум'яними і надутими щічками, з волоссям, що здіймається до гори від стрімкого польоту), які славили Бога (зараз фрагменти композицій у вімі тоновані через незадовільний стан збереження) [1, 40–44; 2, 34–36; 12, 197].

Органічною частиною живописного ансамблю головного вівтаря був комплекс ікон. Зворотний бік іконостаса складався із симетрично поставлених зображень сюжетів Старого та Нового Завіту на тему прообразу Євхаристії. У вівтарі також містився ряд ікон у кіотах, на яких були зображені: Христос Архієрей, який благословляв і тримав Євангеліє; обабіч – Богородиця та Іоанн Предтеча; у верхньому ярусі: Бог Отець і Дух Святий, що сходить від Нього; обабіч – праведні Іоаким і Анна. Обабіч Спасителя: святий (далі – св.) Яків, брат Божий, зверху – дискос із хлібом святим; Іоанн Златоуст, зверху – дискос і чаша; Жертвоприношення Авраама; пророк Аарон із кадилицею, зверху – 5 хлібів і запалена свічка; Авель, зверху – його жертва; по інший бік Спасителя: Василій Великий, зверху – чаша; пророк Самуїл; Мельхіседек із хлібом і вином, зверху – 5 хлібів; пророк Ілля, який тримав ніж; праведний Ной, уверху – принесена ним жертва [2, 35–38]. Іконні зображення доповнювали написи. Зворотний бік мали також іконостаси інших церков, наприклад, Андріївської (зараз ікони експонуються в залі на другому ярусі Софійського собору), храмів Києво-Печерської лаври, зокрема Успенського собору: 42 ікони зворотного боку Великого іконостаса, поєднані між собою в іконостасну стіну, були написані олією на парусині, обрамлені позолоченими рамами [12, 98–99].

Про оздоблення жертовника і дияконника знаходимо зауваження, що їх розписано олійними фарбами [1, с. 45]. До цього додаймо, що в консі жертовника зберігся фрагмент композиції «Зішестя в пекло», на стіні Михайлівського вівтаря – «Чудо архангела Михаїла в Хонах», західніше, на стовпі – «Ангел із сувоєм».

У розписі головного купола поєднувались: композиція, створена під впливом західноєвропейської іконографії, – Благословляючий обома руками Спаситель, від Якого сходить у хмарі Дух Святий, – із поширеними в українському бароковому стінописі зображеннями архангелів (Михаїл, Гавриїл, Рафаїл, Варахїїл, Уриїл, Салафіїл, Єгудїїл) з атрибутами; 12 апостолів на апокаліптичних каменях, над ними – золоті зірки з полум'ям. Така іконографія апостолів мала аналогію з образами Успенського храму [12, 110]. У підкупольному просторі мозаїчні композиції та їхні фрагменти (тільки мозаїка із зображенням апостола Марка збереглась) доповнювали зображення євангелістів, медальйони (польський і російський герби): одноглавий орел, із розпростертими крилами, усередині – архангел; двоглавий орел із розпростертими крилами, а в середині – св. Георгій Великомученик на білому коні. На підпружних арках – 40 севастійських мучеників (мозаїки доповнювалися олійними композиціями) [1, 45; 2, 38–42].

Введення в обіг архівних відомостей дозволяє уточнити, що 1829-го р. І. Синельников оновив композиції підкупольного простору (на парусах та між ними), очистив і поновив живопис центрального купола й головного вівтаря; 1830-го р. О. Суховєєв написав заново композиції між вікнами барабана центрального купола. Під час цих робіт сюжетно-композиційна складова декорації названих компартиментів собору не змінювалась [12, 140, 141].

У склепінні південного рукава трансепта були написані: Бог Отець, який сидить на престолі й одягає вінець на Спасителя, вище – Дух Святий і напис... (східний схил); вище – зірки в хмарах;

ангел із хмар пускає стріли на князів язичницьких; напис... (західний схил). У прогінному під цим зображенням вікні: святі (далі – свв.) мученики: Назарій, Гервасій, Протасій і Поліевкт. На стовпі, що іде від арки на захід, Божа Матір та Йосиф; нижче: Василій Великий в мантії і клобуку, із жезлом, Григорій Богослов у такому ж вигляді. На західній стіні, між стовпами навпроти іконостаса: сцена з Апокаліпсиса, не підписана. Нижче: великий прогінний хід за стовпи на захід; у ньому на стовпах: Єфрем Сирин, Іоанн Лествичник, Іоанн Дамаскин, Йосиф Піснєписар. На двох восьмикутних стовпах, вище VI Вселенського Собору (південно-західна стіна трансепта) – Божа Матір і апостоли, які дивляться на Вознесіння Спасителя на Небо. Між стовпами у трьох великих прогонах, що ведуть на верхній поверх, і біля них: різні емблематичні зображення [2, 42, 43].

У склепінні північного рукава трансепта: у хмарах Спаситель, який одягає вінці на глави, із написом... (східний схил); вище – зірки в хмарах; Спаситель та Іона, який виходить із кита, напис... (західний схил). Під цим зображенням у прогінному вікні: священномученики Харлампій та Єлевферій; вище них свв. мученики Горгоній та Валерій. На стовпі, що іде від арки на захід, зображені Симеон Богоприємець, який тримає Спасителя, і Божа Матір; нижче них: Іоанн Златоуст у мантії та клобуку, з жезлом; нижче: Андрій Критський у такому ж вигляді; на західній стіні між стовпами навпроти іконостаса: в кораблі на морі Спаситель з учнями; нижче цього, у великому прогонному на захід ході на стовпах зображені: Антоній Великий, Іларіон Великий, Феофан Сповідник і Феофан Начертаний. На північному боці, вище VII Вселенського Собору (північно-західна стіна трансепта), на двох стовпах – Божа Матір і Марія Магдалина, вище – Воскресіння Христове. У трьох великих на хори прогонах і навколо них знаходяться різні емблематичні зображення [2, 43–45].

Раніше було відомо про «блакитні поля з зірками», де згодом зобразили 4 сюжети з Євангелія [4, 398]; останні написав художник Києво-Печерської лаври Іринарх (весна 1850 – вересень 1851) [12, 161–166, 280–284].

На 1-й арці, на захід – Бог Отець обома руками Благословляючий; на південний від Бога Отця бік із числа 40 мучеників: Іраклій, Мелітон, Кандид, Клавдій, Приск; св. апостол Петро, який тримає в одній руці книгу, а в другій – ключі; нижче нього, на стовпі, – преподобний (далі – прп.) Антоній Печерський і благовірний князь Володимир. На тій самій арці, на північ, зображення із 40 мучеників: Феликтим, Ісіхій, Смарагд, Феодул, Ксанфій, св. апостол Павло, який тримає в одній руці книгу, а в другій – меч; нижче: прп. Феодосій Печерський і благовірний князь Ярослав; на західному боці арки напис... обабіч – різні емблематичні зображення [2, 45, 46].

У східній частині склепіння центральної нави була композиція «Сходження Святого Духа»: Дух Святий у золотій зірці, який пускає вогняні язички на 12 апостолів, що зображені обабіч по 6 із написом навколо... На південному схилі, під 6-ма, – 35 апостолів; над якими напис... А нижче цієї багатофігурної композиції, під карнизом, обабіч прогінного на хори вікна – різні емблематичні зображення. У цьому прогінному вікні від самої дуги – сяяння, нижче обабіч: свв. мученики Сакердон, Горгоній; під карнизом: свв. мученики Доменіан і Афанасій; нижче – IV Вселенський Собор (південно-східна стіна центральної нави), нижче, у прогінному ході вверху, – саяво; обабіч: свв. мученики Леонтій та Онисифор. Нижче: благовірний князь Святослав Ярославич у княжому одязі, засновник Печерської церкви, він тримає хрест і скіпетр. На північному схилі склепіння, під 6-ма, – 35 апостолів, над ними напис... А нижче, над карнизом прогінного на хори вікна, обабіч, – різні емблематичні зображення; у цьому прогінному вікні, зверху, у дузі – саяво, обабіч: 2 святих без підписів, що тримають в одній руці хрест, а в іншій – корону царську; нижче під карнизом: з одного боку св. мученик Ісіхій, а з іншого – св. мученик Меліт. Нижче цього прогінного вікна, під карнизом, – V Вселенський Собор (північно-східна стіна центральної нави). Під ним, у прогінному ході, вверху дуги – саяво, обабіч: св. великомученик Яків Персіянин, а інший – без напису. Нижче, без напису, – князь зі скіпетром і хрестом, у княжому одязі [2, 45–48].

На 2-й на захід арці, у хмарному саяві слова: ІХС. Праворуч: свв. великомученики Дмитрій, Георгій, Микита і Євстафій Плакіда, нижче: св. Сильвестр папа Римський, св. Нектарій, патріарх Константинопольський, нижче – св. благовірний князь Борис, який тримає в правій руці хрест, а в лівій – спис. Ліворуч: свв. великомученики Федір Стратилат, Федір Тирон, Пантелеймон і Прокопій; нижче: св. Леон, папа Римський; нижче – св. Кирило, патріарх Олександрійський; ще нижче: св. благовірний князь Гліб, який тримає в одній руці хрест, а в іншій – ніж. Уверху, на цій арці напис... Нижче напису, обабіч арки, – різні емблематичні зображення [2, 48–49].

У західній частині склепіння центральної нави була написана композиція «Христос Великий Архієрей з ликами святих і преподобних»: у великій золотій зірці зображений Спаситель, який благословляє обома руками, навколо Нього напис... навколо Спасителя – ангели. На південному

схили склепіння, нижче ангелів, – Собор святих, напис... Нижче них – Собор преподобних, над ними напис... Нижче, обабіч прогінного на хори вікна, – емблематичні зображення, а в цьому прогінному вікні, уверху, у хмарному сьйві слово: $\acute{\omicron}'\Theta\epsilon\zeta$, обабіч написи... Нижче, обабіч: св. Олексій, митрополит Київський, та св. Петро, митрополит Київський. Нижче – II Вселенський Собор (південно-західна стіна центральної нави). Нижче – благовірний князь Михайл Святополк Ізяславич, фундатор церкви Золотоверхої Михайлівської, і коло нього, у прогінному великому вікні, – благовірний князь Всеволод Святославич, фундатор церкви Кирилівської. На північному схилі склепіння, нижче ангелів, – Собор святих, напис... Нижче них – Собор преподобних, напис... Нижче, обабіч прогінного на хори вікна, – емблематичні зображення, обрані з Акафіста Ісусова, а в цьому прогінному вікні, у хмарному зверху сьйві, – єврейські слова, що означають ім'я Бога; нижче нього обабіч написи ... Нижче, під карнизом, по один бік – св. Миколай, а по інший – св. Іона, митрополит Київський. Нижче: III Вселенський Собор (північно-західна стіна центральної нави). Нижче: благовірний князь Всеволод Ярославич, фундатор церкви Видубицької; коло нього – благовірний князь Володимир Мономах Всеволодович із хрестом і скіпетром у давньому царському одязі [2, 49–52].

На 3-й арці, усередині, у сьйві: *М* (Марія). Праворуч були зображені свв. великомучениці: Катерина, Варвара, первомучениця Текла, свв. мучениці Онисія, Пелагія, Гликерія з хрестами і гілками. Ліворуч – свв. мучениці Іуліанія, Агафія, Єфимія, Параскева, Харитина, Анастасія. На арці вверху на схід напис... Нижче: Сава Освячений, навпроти – пр. Маркел. Нижче хорів – I Вселенський Собор (західна стіна центральної нави) [2, 52, 53].

Масштабні багатофігурні композиції на схилах трансепта, склепін'я і стін центральної нави, у центральному куполі організували художній внутрішній простір храму, визначали смислові центри богословської програми розписів. Співставлення грандіозних і малих за розміром зображень, насиченість алегоричними, або «емблематичними», композиціями і написами на стрічках обумовили барокову стилістику Софійського малярства.

У нижній західній арці вверху були написані композиції: трикутник із написом $\acute{\omicron}'\Theta\epsilon\zeta$, оточений сьйвом і ангелами, з яких більші – архангел Михайл, що тримає оголений меч, а по інший бік – архангел Гавриїл, який тримає цвіт лілейний. За аркою, всередині церкви, уверху на східному боці – Скинія Свята Святих, у якій Ковчег Завіту, над ним напис... Праворуч Скинії пророки: Мельхіседек, цар Салимський, із кадилом, Єзекиїл із кадилом, Іодай, Афар, Авїуд. Ліворуч: Аарон із кадилом, Захарія з кадилом, Фамар, Іадан і один невідомий, без напису. Навпроти Скинії, на західному боці, у храмі із собором Соломон, який молиться із розпростертими руками, у царському одязі і короні, зверху напис... Нижче Скинії, над західними дверима, – херувим, який тримає в обох руках полум'яні мечі. Праворуч західних дверей, уверху великого вікна, у сьйві у вигляді вензеля ім'я: *М* (Марія); нижче: прп. Павло Фівейський, навпроти нього – прп. Афанасій, на стіні – прп. Зосима Соловецький, у прогоні на стовпі – праотець Адам, який тримає в одній руці яблуко, а в іншій хартію з написом... Ліворуч західних дверей, уверху великого вікна у сьйві: IXC ; обабіч – прп. Паїсій і прп. Никон; на стіні – прп. Саватій Соловецький, на стовпі – праведний Ной; над карнизом – Ковчег і Жертовник, напис... [2, 52–55].

Щодо часу створення стінопису в означених компартиментах Софійського собору Опис і Короткий опис надають відомості про те, що зображення I–V Вселенських Соборів були виконані в 1718 р., VI та VII – в 1724 р. [1, 45, 46; 2, 40, 41]. За свідченням очевидця, у 1701 р. собор було повністю побілено [13, 39]. Тобто, архітектурні поверхні готували під новий живопис, і цього року могли розпочати розписувати храм. Виконання розписів у соборі, окрім хорів, завершили в 1724 р. [3, 368].

Цікавими є відомості з архівних документів, наведених П. Лебединцевим. «... зазначають витраченими на прикрашання кафедральної церкви іконописством усередині її, на хорах стін і стель... на позолоту і фарби з 1767 по 1773 рік 1592 р. 70 коп., у тому числі: у 1773 році за написання 5 соборів, 10 князів... і за золото 377 р. 90 копійок... у 1771 році в кафедральній свято-Софійській церкві, через давню течу та щорічну весняну вологу, яка тече по стінах, усередині церкви, на великій стелі все іконописством потемніло, і на деяких місцях до самої цегли було позлущувалось і пообсипалось... тому ця стеля велика усередині церкви і на ній усе іконописство виправити і поновити до низу аж... у 1771 р. сплачено... за починку стелі кам'яним гіпсом, за зображення перед дверима великої церкви на стовпах Чернігівських чудотворців Михайла князя та Федора і за прикрашання мармурових стовпів... у притворі за зображення страждань Христових на двох стелях і суд фарисеїв і садукеев; – у 1773 р. ...за поправку у великій церкві, де собори, вапном і алебастром у стінах розколин... У розписуванні собору за 1773 р. брали участь іконописці: Марко Печерський, Кирило

Чернігівський, священник Йосиф Кудрявський, Полтавської преображенської церкви диякон Василій, Полтавський воскресенський диякон Мартин, піп Миколай – що в Михайлівському монастирі, ієродиякон трьохсвятительський Аліпій, чернець Манасія Лубенський, Полтавський ієромонах Силуан Скельський, та ієромонах Ігнатій – малярський начальник» [3, 369, 370].

Таким чином, у 1771–1773 рр. проводився ремонт склепінь і поновлення живопису в центральній наві собору; 1771-го р. в притворі написані сцени Страсного циклу, на стовпах – зображення святих; у 1773 р. – заново написані зображення I–V Вселенських Соборів.

В Описі та Короткому описі є зауваження щодо храмової декорації Софійського собору: «Але прибудови нові залишені білими, а в них розвішані тільки портрети багатьох Київських та інших Архієреїв і Князів» [1, 46; 2, 41]. П. Жолтовський на основі цього свідчення зробив висновок: «У численних приділах Софійського собору на початку XIX ст. ніяких розписів не було, стіни залишалися білими, на них висіли портрети князів та ієрархів» [4, 41]. Згодом низку живописних композицій в Апостольському та Благовіщенському приділах відкрили реставратори. Успенський приділ, як ми встановили за введеними в обіг архівними джерелами, розписав упродовж липня 1835 р. – червня 1836 р. К. Волошинов [12, 141–144, 260–262].

У стінопису хорів Софійського собору основними були теми: Страждання Христа, Уславлення Богородиці, Страшного Суду і Небесного Єрусалиму (сюжети Апокаліпсиса), Божої кари (сюжети зі Старого Завіту), Євангельські притчі. Деякі з барокових композицій збереглися, хоча із втратами, і після проведення реставраційних робіт стали доступними для огляду.

На західній стіні хорів був зображений Спаситель у в'язниці і сцени Його страждань. На 1-й арці, у верху, містився напис: ІИХС; обабіч: Петро і Марфа, які стояли і плакали. За аркою були написані композиції Страсного циклу: Спаситель несе хрест на Голгофу; Бог Отець, який тримає на хресті розп'ятого Спасителя, оточеного ангелами [2, 55]. Іконографія останньої сцени із зображенням Бога Отця в папській тиарі створювалася під безпосереднім впливом західноєвропейської традиції; таке зображення Бога Саваофа було в куполі Троїцького собору Густинського монастиря [14, 199–201]. Генеза іконографії пов'язана з католицьким мистецтвом, із ілюстрацією видіння міста Божого в трактаті Августина Блаженного «Про місто Боже». Своє втілення вона знайшла у відомому творі Альбрехта Дюрера «Поклоніння Святій Трійці (вівтар Ландауера)» (1511). Софійська сцена була реплікою образу (пошкодженого пострілом шведів), який знаходився в костьолі Чесного Хреста м. Браунсберга (Східна Пруссія; зараз м. Бранево, Польща).

На стіні по боках були написані прп. Варлаам та Іоасаф Індійський, царевич. Коло 1-го вікна: страждання Спасителя; над дверями, які ведуть до ікони св. Миколая, Божа Матір і Спаситель на грудях; нижче, обабіч: святителі Кирило архієпископ і Афанасій. У 2-й арці, у верху, – Серафим; обабіч – священномученик Єрофій і апостол Тимофій [2, 55, 56].

На західному склепінні хорів містилася композиція, яка була присвячена уславленню Богородиці: Божа Матір із розпростертими руками в золотій хмарі, зображення облямовував напис... Її оточували собори – Престоли, Архангели, Начала, Господства, Серафими, Херувими, Сили, Влади, Ангели. На схилі склепіння: пророк Захарія, біля нього світильник із сімома свічками; пророк Гедеон, коло нього орошене руно; праведний Ной, біля нього ковчег; пророк Ісайя, при ньому кліщі тримають жарину; священник Аарон, при ньому жезл пророслий; пророк Мойсей, при ньому палаюча купина. На іншому схилі: Іоанн Богослов; біля нього Божа Матір стоїть на місяці, на її голові вінець із зірок; пророк Даниїл, при ньому камінь від гори відсічений; пророк Єзекиїль, при ньому зачинені ворота; пророк Валаам, при ньому зірка; пророк Давид, при ньому в сонці Спаситель; патріарх Яків, при ньому лествиця. Навпроти великого західного вікна на великій арці град, що сходить із неба, і різні емблематичні зображення, що личать Божій Матері, вибрані з Акафісту [2, 56, 57]. Цей опис, зроблений у 1825 р., цікаво порівняти із декорацією склепіння, який можемо бачити зараз. Розписи виконав лаврський художник Іринарх протягом весни 1850 р. – вересня 1851 р., частково змінивши загальну композицію [12, 172–174, 293–295].

На західній стіні у верху над півколом 2-го великого хрещатого вікна напис... нижче, обабіч – 2 емблематичні зображення; нижче, них по один бік – цар Єзекія, а по другий – цар Соломон; у самому півколі вікна – у сьйві Дух Святий; по боках зверху до низу різні емблематичні зображення. Під цим же хрещатим вікном – Божа Матір, яка стоїть на хмарах із розпростертими руками; праворуч Неї – Собор ангелів і архангелів; ліворуч – архієреї, князі і багато народу; над головою Божої Матері містився напис [2, 57, 58].

На 3-й арці, у верху: серафим, обабіч – св. Яків, брат Божий, та Діонісій Ареопагіт. За аркою, над входом до ікони Куп'ятицької Божої Матері – Бог Отець на престолі, що роздає труби ангелам. На стіні у верху Бог Отець на престолі, біля нього Агнець, який стоїть, від Престолу ріка тече в Місто,

і сонм великий святих, що входять у Місто. На тій же стіні, навпроти Бога Отця, – Спаситель стоїть, із вуст Його виходить меч; навколо Спасителя 7 світильників із запаленими свічками, а в руці – 7 зірок; біля ніг Спасителя лежить Іоанн Богослов; нижче, по один бік 3-го вікна – притча про Євангельського багатія, що спустошує житниці; по другий бік – Адам і Єва, вигнані з раю; нижче: Каїн вбиває Авеля. Уверху вікна, на західному боці: Бог Отець, від нього сходить Дух Святий, обабіч – ангели, нижче – сюжети з Євангелія [2, 58, 59].

На 4-й арці уверху слова: ІИХС; праворуч на арці – Спаситель сидить у царському одязі і роздає ангелам серпи; нижче – ангели збирають виноград і кладуть його в точило для вичавлювання; на іншому боці зображено багатія, що горить у полум'ї, й Авраама, що тримає на лоні Лазаря; напис із криком багатія і відповіддю Авраама. За аркою на західній стіні по один бік 4-го вікна: Лот, який виводить двох доньок своїх із Содома; по інший бік – дружина Лота, яка обертається на вражені від Бога стратою Содом і Гоморру. Уверху вікна – Спаситель стоїть і відділяє овець від козлів; навпроти вікна – друге пришествя Спасителя. Біля останньої арки, на стіні – Всесвітній потоп [2, 59, 60].

До відомостей із лаврських видань маємо додати, що зараз відкрито композицію «Вітхий Днями» на склепінні приділу св. Миколая, фрагменти зображень святих у його вівтарній частині. За архівними документами в приділі Андрія Первозваного в 1767 р. та в 1770 р. було проведено ремонтні роботи, а «... у 1770 р. ... у тому ж році в тому ж приділі на 6 стовпах змалювали 9 мучеників і двох святих» [3, 369].

Для датування розписів дослідники брали до уваги зауваження, що хори розписували за митрополита Арсенія (Могилянського) [1, 46; 2, 40, 41], тому малярство хорів відносили до 1757–1770-х – від року призначення на митрополичу кафедру і до часу смерті. Проте датування потребує уточнення. Згідно з історичними джерелами з 1765 р. по 1773 р. проходив збір пожертв на прикрашання собору, утім витрати на живописні та інші роботи почалися з 1767 р. [3, 368, 369]. Отже, розписи хорів були виконані в 1767–1770 рр.

Атрибуція софійських розписів потребує подальших наукових пошуків, наприклад, виявлення архівних документів, за якими можна було б встановити усіх художників, які розписували всі компартименти Софії з початку XVIII ст., уточнити авторство кожної композиції або групи композицій тощо.

Висновки. Видання Києво-Печерської лаври є історичним підґрунтям для дослідження живописної декорації Софійського собору XVIII ст. – 1840-х, тематико-сюжетних ліній та іконографії композицій. Барокові розписи в основному об'ємі собору виконували після 1701 р. до 1724 р., на хорах – у 1767–1770 рр. (зокрема, у 1770-м написали зображення мучеників і святих у приділі св. апостола Андрія Первозваного). У 1771 р. в притворі написали сцени Страсного циклу, на стовпах – зображення чернігівських чудотворців; у 1773 р. – заново написали зображення I–V Вселенських Соборів. У 1829–1830 рр. оновили (написали заново) композиції у барабані центрального купола і підкупольного простору. Іконографія композиції «Поклоніння Святій Трійці» (західні хори) мала аналогію з твором А. Дюрера «Поклоніння Святій Трійці (Вівтар Ландауера)» (1511). Софійська композиція була реплікою картини в костьолі Чесного Хреста (м. Браунсберг, зараз м. Бранево, Польща). Провідною темою комплексу ікон у головному вівтарі був прообраз Євхаристії.

Література

1. Болховитинов Евгений, митрополит. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. Киев : Типография Киево-Печерской лавры. 1825. 291 с.
2. Болховитинов Евгений, митрополит. Краткое описание Киево-Софийского собора и монастыря. Киев : Типография Киево-Печерской лавры. 1825. 112 с.
3. Лебединцев П. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 г. // Труды Киевской духовной академии. 1878. № 8. С. 364–403. № 12. С. 495–525.
4. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1988. 159 с. : іл.
5. Демчук Р. Храм Софії у символічному просторі Русі-України. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 164 с. : іл.
6. Нікітенко Н. М. Бароко Софії Київської. Київ : Либідь, 2015. 272 с.: іл.
7. Горак І. А. Атрибуція сюжетів розписів XVIII ст. південно-західної частини хорів Софійського собору // Софійські читання: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : 26–27 травня 2011 р. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2013. С. 31–48.
8. Ковалевська О. О. До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської. // Український історичний журнал, 2012. Вип. 1. С. 201–210.

9. Стромиліук Л. Європейський вплив на українське малярство та барокові розписи Софії Київської // Україна в європейській історії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–28 березня 2014 р. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 59–68.

10. Стромиліук Л. Євангельський сюжет в олійних розписах XVIII ст. Софії Київської: проблема атрибуції. 04. 24. 2015.

URL: <https://academia.in.ua/новини/євангельський-сюжет-в-олійних-розписах-xviii-ст-софії-київської-проблема-атрибуції>

11. Фесенко Д. Іконографічна програма стінопису XVIII ст. хорів Софії Київської: спроба реконструкції та семантичного аналізу // Народознавчі зошити. 2018. № 6 (144). С. 1536–1551.

12. Бардік М. А. Оновлення монументального живопису Успенського собору Києво-Печерської лаври і Софії Київської в першій половині XIX століття : монографія. Київ : ТОВ «Київська Друкарська Мануфактура», 2019. 310 с. : іл.

13. [Лукьянов Иоанн] Путешествие в святую землю священника Лукьянова // Русский архив. 1863. № 1. С. 21–64.

14. Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква. Київ : Мистецтво 1970. 216 с.

References

1. Bolkhovitinov, Yevgeniy, the Metropolitan (1825). Description of Kyiv St. Sophia Cathedral and Kyiv Hierarchy. Kyiv: Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry [in Russian].

2. Bolkhovitinov, Yevgeniy, the Metropolitan (1825). Short Description of Kyiv St. Sophia Cathedral and Monastery. Kyiv: Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry. Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry [in Russian].

3. Lebedintsev, P. (1878). Renewal of Kyiv St. Sophia Cathedral in 1843–1853. Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii. 8, 364–403; 12, 495–525 [in Russian].

4. Zholtovskiy, P. M. (1988). Monumental Painting in Ukraine of 17th – 18th Centuries. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

5. Demchuk, R. (2008). Sophia Temple in the Symbolic Space of Rus-Ukraine. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia [in Ukrainian].

6. Nikitenko, N. M. (2015). Baroque of Kyiv St. Sophia Cathedral. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

7. Horak, I. A. (2013). The Attribution of Painting Plots of 18th Century in Southwestern Parts of Choirs in Kyiv St. Sophia Cathedral. Proceedings from: Sofia Reading, VI International Scientific and Practical Conference, 2011, May, 26–27, (pp. 31–48). Kyiv: VD «Adef-Ukraina» [in Ukrainian].

8. Kovalevska, O. O. (2012). On the Issue of Identification Secular Figures in «First Ecumenical Council» of Kyiv St. Sophia' Murals. Ukrainskiy Istorychnyi Zhurnal. 1, 201–210 [in Ukrainian].

9. Stromyliuk, L. (2014). European Influence in Ukrainian Painting and Baroque Painting in St. Sophia Cathedral. Proceedings from: Ukraine in European history, All-Ukrainian Scientific Conference, (pp. 59–68). Ternopil: TNPU [in Ukrainian].

10. Stromyliuk, L. (2015). Evangelical Story in 18th Century Oil Paintings in Kyiv St. Sophia Cathedral: the problem of attribution. Retrieved from: <https://academia.in.ua/новини/євангельський-сюжет-в-олійних-розписах-xviii-ст-софії-київської-проблема-атрибуції> [in Ukrainian].

11. Fesenko, D. (2018). Iconography Program of the Wall Painting of 18th Century of St. Sophia Choirs in Kyiv: attempt of reconstruction and semantic analysis. Narodoznavchi Zoshyty. 6 (144), 1536–1551 [in Ukrainian].

12. Bardik, M. A. (2019). Renewal of Mural Paintings in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral and Kyiv St. Sophia Cathedral in the First Part of XIX Century: monograph, Kyiv: TOV «Kyivska Drukarska Manufaktura» [in Ukrainian].

13. Lukyanov, Ioann (1863) The Journey to the Holy Land by the priest Lukyanov. Russkiy arkhiv. 1, 21–64 [in Russian].

14. Umantsev, F. (1970). Gate Church of the Holy Trinity. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.07.2019

Прийнято до публікації 10.08.2019